

NR-NYTT

MEMLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER

Årg. 4 1976, Mars

Nr 1

Redaktionens adress: Ing. Erik Witting, Torngatan 64, S-54200 MARIESTAD

O M

GUSTAVS BRUK

ETT HANDPAPPERSBRUK INVID SKÖVDE

Uppgifterna utgör ett samarbete mellan Harry Ericson och Erik Witting. För i artikeln ingående vattenmärken har vi att tacka forskaren Gösta Liljedahl.

Ur "En bok om papper"

Gustavsbruk (Kummeltorp), Ryds sn, Kåkinds hd, Skaraborgs l, vid en bäck som från Billingens östra sluttning flyter till Ösan, på hem. Kummeltorp. - Enl. privil. 10/3 1740 anlagt av ryttmästare Carl Gustav Hammarhielm. Synes ha varit nedlagt 1800-1807. Inga uppgifter 1865-1870. - Ägare 1740-1758 C.G. Hammarhielm, 1803-1828 fabrikör Harald Malmberg, 1828-1832 Gustav Vilhelm Malmberg, 1832-1837 löjtnant S. Schröder, 1837-1847 ekonomi-direktör G.A. Hörstadius m fl.

Ur Hammarhielms släkthistoria

Slakten hade sina anor långt tillbaka i tiden från Hamrums gård vid Tidan i Korsberga socken, Skaraborgs län. Namnet var Hammardal till dess att Carl Gustavs farfar Peter Nilsson Hammardal blev adlad med namnet Hammarhielm. Carl Gustavs far, Märten, berättade gärna för sina barn om sin farmor, Carin Silverbjelke, som vuxit upp på Trilleholms kronogods i Ullervads socken då hennes far var ståthållare och fogde över Vadsbo härad. Odalmannen Nils Hammardal fick vänta i många år innan Carins släkt tillät att han gifte sig med adelsdamen, men efter nära 20 års väntan stod bröllopet på Trilleholm år 1620.

Det ligger nära till hands förmoda att Carl Gustav även hört fortsättningen på Trilleholms historia, nämligen att endast ett trettio-tal år efter det historiska bröllopet, då ändrade förhållanden rådde på Trilleholm, den nye ägaren till ett flertal gods i trakten anlade ett handpappersbruk på den gamla kronogården. Var måhända Carl Gustavs kännedom härom en av orsakerna till bruket på hemmanet Kummeltorp år 1740? Ärelystnaden efter att få se sina adliga vapen som vattenmärken i papper tycks ha förelegat för såväl Greve Gabriel Bengtsson Oxenstierna som för adelsmannen Carl Gustav Hammarhielm.

Gården Kummeltorps historia

Första gången namnet förekommer är i ett originalbrev från år 1380, där följande rader läses: unum molendinum diclum (sic.) Komella. Fri översättning: en liten kvarn vid Komella = Kummeltorp. Brevet ingår under nummer 1488 i Svenska Riksarchivets pergamentsbrev från och med år 1351 1 - 3. Stockholm 1866-1872.

Nästa omnämnande förekommer år 1466 i Vadstena klostrets jordebok, nr 180, där det står: Een quärnoström i Kombla bæk.

Platsen har alltså redan mycket tidigt utnyttjats för industriell verksamhet med utnyttjande av befintlig vattenkraft. Gustavsbruk bygger med andra ord på mycket fina traditioner.

Experten på ortnamnen i Skaraborgs län, professor Ivar Lundahl, anser härledningen av detta kvarn- eller bäcknamn vara oviss och lämnar inga synpunkter.

Händelser under brukets första tid

Som en stor tillgång för Gustavsbruk kan med säkerhet räknas att pappersmästaren Johan Schallander var verksam där under lång tid och tydligen även utrustad med stor kunnighet och verkligt intresse för sitt yrke. Om denne och hans släkt skall lämnas ytterligare uppgifter längre fram.

Detta hindrade ej att Carl Gustav Hammarhielm utnyttjade sina utländska förbindelser för att tillföra bruket nya rön om pappersmakeriet. Han tillkallade på 1750-talet en holländsk mästare för att få råd och hjälp med de förbättringar, som dennes hemland kunde erbjuda.

Vid Tumba Bruk, grundat år 1755, höll man även året därefter på med uppbygg- nadsarbetet. Man hade fått kännedom om den holländske mästaren, som besökte Gustavsbruk, varför denne kallades till Tumba för givande av råd. Brukets t.f. chef, J Teuchler, ansåg honom dock ej äga "några besynnerliga vetenskaper", varför hans besök vid bruket blev kortvarigt. Samme Teuchler kunde något år senare ej heller samarbeta med de holländska mästare som då kallats till Tumba, varför han fick återgå till riksbanken i Stockholm, där han tidigare varit kassör. Men för Carl Gustav Hammarhielm hade den holländske mästarens besök större betydelse. Han såg framåt mot ett bruk med ökad produktion. Men därvid ville han, som framgår av det följande, försäkra sig om att inga konkurrerande pappersbruk inrättades i länet. Den holländske mästarens namn är ej omnämnt i de skrifter, varur uppgifterna hämtats. Möjligen kan hans namn vara Vilhelm Harhauser, som stod fadder vid Johan Schallanders son Joachims dop och födelse 9 juni 1756. Hustruns namn var Chrishern.

Vilka åtgärder Carl Gustav Hammarhielm vidtog efter besöket av den holländske mästaren framgår av uppgifter hämtade ur "Vestergötlands Fornminnesförenings TIDSKRIFT. Sjette och sjunde häftena." Utgivare: F. Ödberg. Stockholm 1893. Kungl. Boktryckeriet P.A. Norstedt & Söner.

sid. 75

86

Allerunderdånigste Riksdags Relation från Skaraborgs Län.
Inkom d.6 Martii 1760.

Till Hans Kongl. Maij:t underdånig relation om Länets tillstånd med mera sedan sednaste Ricksdag eller 1755 åhrs början.

sid. 97

§ 7

Bärgsbruk, Kalck och Tegelbruk, Sågqvarnar, Säckbruk, Oljeslagerier, Såpsjuderier, Pappers-, Glas- och Krutbruk, Saltpettersjuderier samt Påtaske Brännerier och Rafinaderier.

1:0 - 6:0

sid. 98

7:0

Vid frällse hemmanet Komiltorp i Kåkind's härad, är ett pappersbruk inrättat, som åhrligen tilvärckar 80 å 90 ris sämre och bättre papper, samt 100 ris tryckpapper, förutan grått. Hafvandes väl ägaren häraf Öfverste Lieutenanten Hammarhielm ärbudit sig, at inrätta detta värck på Hollenska sättet, och dereffter åhrligen tilvärcka 1,200 ris papper, i fall han, til mera säkerhet för sin kostnad blevo med privilegium exclusivum innom lähnet hugnad; Men som först Kongel. Commerce Collegium, och sedan Eders Kongelige Maijestät, behagat i nåder afslå denna begäran, så frucktas billigt, at denna inrättning effter hand förfaller, denna orten til märckelig känning och afsaknad, i synnerhet i desse tider, då papperspriset stigit til ovanlig högd och dyrhet.

Det är en hel del, som kan utläsas av ovanstående ansökan. Först frangår att det lilla handbruket under sin första tid hade stampverk för lumpens malning till pappersmassa. Metoden gav ej stora möjligheter för en utökad tillverkning. I Holland hade man infört "holländare", vilka vid denna tid redan fanns vid andra bruk i Sverige. Vid Nyköpings pappersbruk t. ex. installerades senast 1735 den första holländaren i vårt land. Så blev även fallet vid Tumba, som under första uppbyggnadstiden sysslade med stampverk, men då holländska mästare tillträtt fullföljdes uppbyggnaden med att installera holländare. Till denna utveckling av Gustavsbruk syftade även ägaren med sin skrivelse om privilegium exclusivum.

Söker man efter skälen till statsmakternas avslag på hans begäran kan flera orsaker framhållas. Den lilla bäcken vid Kummeltorp kunde möjligen utnyttjas för ett något större bruk än det nuvarande. Däremot kunde endast en mycket begränsad ökning av tillverkningen här äga rum. Samtidigt var det önskvärt att pappersbruk inrättades på flera platser inom länet, ej minst för att bättre kunna utnyttja den råvara för produktionen, som fanns att tillgå. Det slitna linnet var vid denna tid den enda råvara, som kunde utnyttjas. Söker man efter ytterligare skäl kan man finna, att rådmannen och handlanden i Mariestad, Anders Rodin, hade börjat sondera för möjligheten att bygga pappersbruket Katrinefors, som fick sitt privilegium 9/6 1761.

Carl Gustav Hammarhielm tog konsekvenserna av sitt misslyckande inför statsmakterna och lämnade ägar- och ledarskapet av sitt pappersbruk. Detta skedde år 1758. Troligen ägdes bruket i fortsättningen av någon ny ägare till Kummeltorps gård, varvid bruket arrenderades, eventuellt ägdes, av Johan Schallander till dennes död år 1792.

Carl Gustav Hammarhielm var gift två gånger: 1) med Henrika Cletzer år 1726, som dog år 1728, 2) med friherrinnan Charlotta Gustava Rosenhane år 1746, som gick ur tiden år 1753. Genom sina äktenskap blev Hammarhielm en stor jorddrott. Han upplevde barndomsåren på Stångsätters gård i Säter, nära Skövde, flyttade en tid till Ryds gods i Ryd, därefter till Mölltorp i Sätters socken. Efter andra makans död bosatte han sig på Nynäs i Visnum-Kil, där han dog år 1771.

Årstillverkningar vid Gustavs Bruk

Redan i sin ansökan om privilegium exclusivum (troligen omkring år 1757) angav Carl Gustav Hammarhielm en årstillverkning vid bruket.

Här följer uppgifter från några av de rapporter, som landshövdingarna vissa år avgav till Kommerskollegium:

År 1755	Skrivpapper	64 ris			
	Tryckpapper	189 "			
År 1790	Av papper No 3	80 ris	à 1.16		
	" " " 2	100 "	" " 1.--		
	Tryckpapper	100 "	" " -.32		
	Grått papper	80 "	" " -.16		
	D:o "	-- "	" " -.24		
	D:o "	100 "	" " -.13		
	Priser i riksdaler, skilling och rundstycken.				
År 1831	Skrivpapper	70 ris	140 Rdr Bko		
	Tryckpapper	112 "	149 " "		
	Karduspapper	195 "	190 " "		
	Summa	377 ris	479 Rdr Bko		3 arbetare
År 1850	Skrivpapper	550 ris	1250 Rdr Bko		
	Tryckpapper	50 "	100 " "		
	Karduspapper	700 "	900 " "		
	Summa	1.300 ris	2250 Rdr Bko		7 arbetare

De angivna arbetarnas antal är lågt. Detta visar tydligt att anställda gesällers uppehåll vid bruket i regel var kortvarigt. I arbetet deltog även gesällernas hustrur och hemnavarande döttrar i arbetet men räknades ej med i antalet anställda. Ej heller lärlingar ingick i det antal arbetare, som redovisades.

Personalförteckning över mästare och gesäller samt lärlingar vid bruket

Husförhörslängderna ligger som grund för denna förteckning. Bruket grundades i Ryds socken, som emellertid redan på 1700-talet införlivades med Skövde stad. Kyrkböckerna är inom området av olika slag, vilket framgår av de rubriker, som angivits för de olika längderna. Kummeltorp redovisas på olika sätt genom åren, olika längder t o m överbryggas varandra i vissa fall. Därför erkännes gärna att förteckningarna ej är fullständiga.

Det stora persongalleri, som inrymmer i längderna, är likväl av intresse, då där ingår ett stort antal personligheter, som spelat en viktig roll i handbrukens historia i vårt land. Trots bristerna är det berättigat att ställa frågan: Hur kunde ett så litet bruk uppvisa ett så stort antal av skickliga pappersmakare? Några kommentarer till de i längderna upptagna mästarna och gesällerna följer längre fram i denna artikel.

Kummeltorp, även kallat Gustafs Bruk

Ur husförhörlängder:

Skövde landsförsamling Ryd AI:1 Husförhörl. 1769-1785

sid.37 Kummiltorps rote

Kummiltorps Bruk

<u>Fabriq. Joh. Schallander</u>	Jönköp.	1719		
h Maria Balk	Linköp.	1725		
Barn: Johannes		18 apr.	1748	
Jöns Schallander		16 jul.	1750	
Maria			1754	Död 1772
Joachim		9 jun.	1756	går i Scara Örebro 1774
Cajsa		9 aug.	1758	"
Nils			1763	
Christopher			1765	Död 1769
gesäl. Adolph Udd	Undenäs	1755		Gesäl 1774
d:o Bengt Röding	Mariestad			d:o 1774
K Maria Jonsdr.	Haeggum	1742		Haeggum
enk. Kaisa Månsdr	Bellefors	1720		
s Petter Jonss.	Sch	1756		
Lärogossen Joh. Lundberg	Götheborg			Götheborg 1774
F Greta Persd.		1761	71	1791
Cajsa				Mariestad
Lisa				
Clas		1776		
Lärogossen And. Röding		1761		Mariestad 1785
R Maria Pärnsdotter i Warola		1760		Svgebrot? 1785

Skövde pastorat Husförhörlängd AI:3 1769-1804

fol.225 Skövde socken, Kummiltorps rote.

Kummiltorps Bruk

<u>Fabriquren Joh. Schallander</u>	Jönköp.	1719			Död 22 juni i 1791
H Maria Balk	Linköp.	1725			
ges. Gustaf Forsgren	Ullerva	1765	11/2	Mariestad 88	Örebro 90
ges. Bengt Röding	Mariestad	1749		Mariestad 73	Smål 74
" Adolph Udd	Undenäs	1755		Örebro 81	
Joh. Lundberg	Carlshamn	60		Gtbg. 74	Gtbg/Jönk 79
Anders Karlstedt	Gtbg.	63		" 80	Örebro 81
Fabriq. Jöns Schallander	ibm	1750			
Hu Sara M. Runquist	Daretorp	74		Habo 93	
son Jöns	ib	1794	1 jan.		

Fabriquren Joh. Schallanders barn:

<u>son Johannes</u>	på stället	1748	18 april	Staden	1772
" Jöns	" "	1750	16 juli	Hakarp	1779
dott Maria	" "	1754		död	1772
son Joachim	" "	1756	9 juni	Göteborg	1781
dott Cajsa	" "	1758	9 augusti	Mariestad	1779
son Nils	" "	1763	3 februari	Örebro	1785
son Christopher	" "	1765	8 Mart.		död 1769

Barnens födelse och dop har noterats ur:

Skövde stad och landsförs. Ryd Kyrkobok, C:4 åren 1723-1765

Datum enl ovan stämmer ej alltid på dagen. För Johan anges födelse 12 april, för Jöns 15 juli. Anmärkas kan även att Maria ej påträffats; någon datum för hennes födsel finns ej heller i husförhörslängden ovan.

Namnen på faddrar kan även vara av intresse:

Johan: Leutnant Wilkman, Christoffer Hierpe, h Helena Chr. Behmer,
Jungfru Stina Hierpe.

Jöns: Leutn. Bengt Udd, Gesällen Anders Bilsten, Fru Eva Maria Catenia?
h Anna Svensd. i Jungabrotonten.

Joachim: Fru Löjtninnan Vilskman, Madame Sisberg?, Christiern och Vilhelm
Harhauser.

Cajsa: Mag. Shelning m fru, Insp. Glimming m fru.

Nicolaus: Inspector Glimming m fru, Peter Darelus, Prostinnan Themplander.

Christopher: H.Löjtn.Samuel Frese m fru, Herr Cornette Carl Reuter m fru.

Holländsk pappersmakare

Man vet att en holländsk pappersmästare en tid var verksam vid Kummeltorp. Han kallades bland annat på ett kortare besök vid Tumba Bruk. Tidpunkten stämmer med sonen Joachims födelse, år 1756. Det skulle i så fall kunna vara den vid hans dop angivne faddern Vilhelm Harhauser.

Skövde landsförsamling - Ryd m m. AI:2 Husförhörslängd 1808-1814

Skövde Kummeltorps rote.

Kummeltorps Bruk

<u>Fabriquren Harald Malmberg</u>	Småland	1766	12/3	
Fru Beata Margar. Hellstadius	Maries.	76	28/12	
Son Gustaf Wilhelm	p.p.	1802	6/4	stud. i Skara
Ges. And. Malmgren	Aventorp	1785	2/5	
" Sven Warolin	Walösa?	1780	12/4	
" Anders Setterblad	Horn	1791	10/9	Horn 1806
Johannes Svensson	Skövde	1790		" 08
				Loringa 09
Lärgossen Johan Andersson	Horsås	1795	30/11	Skövde
" Harald Andersson	Sandhem	94		Sandhem 13 Död 1814
Johannes Andersson	Månstorp	97		Månstorp 13

Skövde landsförsamling - Ryd m m AI:3 Husförhörslängd 1814-1838

Kummeltorp 3/8 Frälse, oförmedlat 3/4 och

Pappersbruket Gustafs Bruk.

sid. 356

<u>äg. Fabriqueur Harald Malmberg</u>	Småland	1766	18/3	Bosstorp	28
Fru Beata Margar. Hellstadius	Mariestad	76	28/12		
<u>Son, äg. M Gustaf Wilhelm</u>	p ft	1802	6/4	stud.i Skara, Rustnästare	1817.
Joh. Christ. Settergren		1799	11/6	Blidsberg	28
d Emerentia Adante Mathilda	p ft	1828	21/12		
s Johan Gustaf Georg	ibm	1830	10/10		
	Brukspatron Hörstadius				
Äg Ljeutn. Simeon Schröder	Arby, Småland	1762	5/4	32 Thorshälla	död 1835
Fru A.Soph.Fr.Rosenthal	Karno, Österg.	1777	13/2		
Fru Chr.Carl.Senlin	f.Schröder	"	1791	1/2	Thorsh. 1832
d Joh.Anal.Senlin	Norrköping	1812	15/4		
Pappersmak.ges. Joh. Skallander	Skövde	1797	26/9	Vestrum	36
Svärmod.Enkefru Charlotta Hellstadius	f.Udd Göthene	1753	3/4	13 Varnhen, död sept	1824

sid. 357

<u>Pappersnäst. Gabriel Berggren</u>	Kalmar	1790		Aklinge	31
Fru Sara Christ. Lund	Philipstad	1780			
Barn Carolina Sofia	Kråkshult	1819	7/6		
Cath.Christina	Hult	1821	16/10		
Papperslärl. Johan Andersson	Segerstad	1817	25/9	Aklinge	32 obest.38, åter 39
Pappersm.gesäll Joh. Skallander	Skövde	1797	26/9	Grenna	28 obest.29
sid. 358	" Dan. Nilsson Blomdahl	Rumsk.	1803	8/4	Hakarp 29 Mariestad 31
" Johannes Billquist	Horsås	1795		Staden	09 Mariestad 15
Lärling Johannes Andersson	Månstorp	1797		Månst. 13	" 18.
<u>Arr. Fabr. Joh. Liljedahl</u>	Rumskulla	1807			
Hu <u>Freder. Eleonora Cederdahl</u>	Gårdserum	1807			
Son Joh. Sam Sigfrid	Sunnestorp	1836			
Dot Maria Ch. Axelina	p.st.	1837		Död 1837 d.7/11	
Handelsbet. Svante Leon Cederdahl	Gårdserum	1816		Skänninge	37 Söderk. 38
Lunpsamlare Mathias Glader	Göteborg	1794		Göteborg	27 ofull- st. prästbetyg

Alla, som var anställda på Kummeltorp, kunde ej bo vid själva bruket. Här följer uppgifter om två av dessa. De var båda på sina gesällvandringar under två eller flera perioder i brukets tjänst:

Gesäll, pappersgesäll, fabrikör		Anställd vid bruket
<u>Daniel Blomdahl</u>	f Rumskulla 1803 8/4	1829 - 1830 1833 - 1838 1840 - 1842

Under den sista perioden vistades han även en tid på Åkleholm. Blomdahl återkom till Skövde något år omkring 1860. Om han därvid hade anställning vid något av pappersbruket är ej bekant.

Gesäll, pappersmästare		Anställd vid bruket
<u>Samuel Blomberg</u>	f Rumskulla 1808 24/1	1833 - 1834
		1836 - ?
	Vid bruket Åkleholm	? - 1842

Blondahls och Blombergs levnadsöden har grundligt studerats från vaggan och till slutet på deras levnad. De var bröder och kämpade sig båda fram till en god samhällsställning från en mycket fattig och arm barndom.

Skövde landsförsamling 1831-1855 AI:4 Husförhörslängd

Ryds socken Kummeltorps rote.
Kummeltorp 1/8 Frälse, oförm. 1/4 med

Gustafs Pappersbruk

<u>Fabrikör Petter Örnell</u>	Kisa 1814	Horn 47	utfl.
Hu Johanna Engström	Långaryd 1821 14/5	" "	
	Sofia Albertina Lund " 1835 30/8	Svenljunga 53	
<u>Arr Gabriel Berggren</u>	Calmar 1790		42,43 Finl.
Hu Sara Chr Lind	Philipstad 80	Acklinga	
ges Alfr. Oskar Berg	Stockholm 97	Mariestad	
Lärl. Emanuel Malagren	1837		
ges Carl Fredr. Hagström	Kila 1810	Sandsjö 42	Göteborg 42
" And. G. Appelgren	Hakarp 09		
Werksges. Joh. Schallander	Skövde 97		
ges Erik Pettersson	Lenhovda 74		
" Joh:s Jonsson	Horn 11		
" Joh. Lundblad	Skövde 13		
Verkmästare			
<u>Fabrikör D. Blomdahl</u>	Rumskulla 1803		
ges Joh. Isid. Bergquist	Häggum 19		
Lumpsamlare Anders Nohlberg	Horn 1812		
Lärl. Gustaf Jacobsson	" 1833	Horn 47	obest.ort 48
ges Anders Johansson	" 1824	" 47	
Hu Maja Cath. Gustafsd. Forshen	1832	gift 55	
son Gustaf Alfred	Ryd 1856 19/6		
ges And. G. Apelgren	Hakarp 1809	Horn 48	obest.ort 48
" Jonas Lundholm	Rumskulla 1807 8/8	Hult 49	Wernland 50
" Johannes Pettersson	Skövde 1832		" 55
	Alfred Oskar Berg Stockholm 1827 16/7	Mariestad 52	obest.ort
Hyrande Johan Palmquist	Bringtofta 1810 8/4	Wing Åhs 1842)	
Fru Anna S. Pettersson	" 1811 12/4		} Skåne 45
s Peter			
s Johan Gustaf Ferdin Fenneslunda	1840 Död 44.		

sid. 328 Klockaren och Orgelnisten inom Åhs församl. Hallands län:

	Carl Engström	Långaryd 1816 11/2	Åhs 45	Åhs 46
Hu	Fred. Margareta	? 1821 5/1		
s	Adolf Eugene	1845 18/4		

Ryd Husförhörslängd AI:I 1856-1863

Kummiltorps Rote.

Kummiltorp 1/8 Frälse (oförm. 1/4) med

Gustafs Pappersbruk.

eger Fabrikör	Petter Örnell	Kisa	1814	16/4	Horn	1847	Dala	58
Hu	Johanna Engström	Långaryd	1821	14/5	"	"	"	"
eger	Anders Svensson	Götlunda	1822	9/3	Forshem	57		
Hu	Johanna Gustafsd	ibm	1824	26/1	"	"		
Mams	Sofia Albertina Lund	Långaryd	35		Svenljunga	53	Acklinga	56
Pappersges.	Petter Andersson	Fenneslunda	22	22/12	Sandsjö	1858		
ges	Sven Theodor Jonsson	Baltak	1838	23/6	Mariestad	60	Utfll.	62
Pappersm.ges.	Anders Johansson	Jonsson	Horn	24	7/10)			
Hu	Maria Cath. Gustafsd.	Forshem	32	26/12)			Skövde	Hultstorp
son	Gustaf Alfred	Ryd	1856	19/6)				1857
inhyses	Anders J. Apelgren	Hakarp	1809	12/2.				
Hu	Maja Pettersdotter	Skövde	1818	1/11	vigde	55		

Mästaren vid Gustavsbruk Johan Schallander och hans släkt

Johan Schallander var född i Jönköping år 1719. Han har som barn påträffats där med sin moder, som redan då var änka. Troligen kom han tidigt som lärling till något pappersbruk och senare som gesäll till Tannefors i Linköping. Till Gustavsbruk kom han möjligen redan vid brukets igångsättning men med säkerhet ej många år därefter.

Han ingick äktenskap med Maria Balck, dotter till pappersmakaren och mästaren Jöns Balck vid Tannefors och hans maka Elisabeth Lemcken (med anor från Skeens och Klippans pappersbruk). Genom sitt äktenskap hade han blivit släkt med eliten av dåtidens pappersmakare. En broder till hans maka disputerade redan år 1746 i Lund i ämnet papperets historia, varvid denne, Joachim Balck, född 1722, bl a harangerade sina tre svågrar, "Pappers Bruks Arendatorerna Ehrebone och Wälacktade Herr Jöran Ramberg, wid Bålltorps, Herr Jöns Schallander, wid Gustafs Bruk och Herr Petter Ramberg, wid Fiskeby Pappers Bruk, Mina högt-ärade kiära Swågrar". Två systrar till Johan (Jöns) Schallander var alltså gifta med två bröder i pappersmakarsläkten Ramberg.

Och Johan Schallander motsvarade sin släkts förhoppningar genom att troget stå kvar på sin post som Gustavs Bruks ledare till sin död år 1791. Han uppfostrade även sina söner till pappersmakare och minst två av dem fullföljde faderns yrke under sin levnad. Detsamma gällde även minst två av hans söner.

Äldste sonen, Johan, blev mästare och fabrikör vid Lindbacka pappersbruk nära Örebro. Bruket ägdes i generationer av familjen Lind i Örebro, där de drev ett tryckeri och bokförlag, under lång tid även etablerat i Stockholm. Johan gifte sig 1784 med ägarens, Johan Peter Lindh, dotter, Maria Regina, och stannade kvar vid Lindbacka till sin död år 1809. I äktenskapet fanns barnen Jeanna Regina, född år 1785, samt sonen Johan, född år 1791.

Jeanna Regina ingick äktenskap med Johan Pehr Lundström, född år 1783 i Linköping, där fadern var orgelbyggare och samtidigt ägde gården Lövdalen nära staden. Jeanna Reginas man hade i unga år fått anställning vid det Lindhska tryckeriet för att lära yrket, vilket han gjorde så väl att han avancerade till faktor. Han flyttade till Jönköping, där han blev vida berömd som tidningsutgivare samt producent av de berömda "kistebreven". Han var även i många år ägare av Stensholms pappersbruk i Hakarps socken, nära Huskvarna.

Jeanna Reginas broder, Johan, ingick äktenskap med Johan Pehr Lundströms syster, Maria Christina, född 1790, varvid "dubbelsvågerskap" blev etablerat. Han var av fadern välutbildad pappersmakare och anställdes av sin svåger som mästare och faktor vid Stensholms pappersbruk.

Än större berömmelse än den som tillkom Johan Pehr Lundström skulle sönerna få uppleva. Sonen Johan Edvard, född år 1815, blev genom geniala uppfinningar tändsticksindustrins fader i vårt land, därtill grundare av Munksjö pappersbruk i Jönköping år 1850 samt likaledes utfördes under hans ledning omläggningen av handbruket Katrinefors i Mariestad i början av 1870-talet, då där installerades pappersmaskiner.

Allt detta hade Johan Edvard ej kunnat åstadkomma utan stöd av sin yngre broder Frans Carl, född år 1823. Johan Edvard var tekniskt begåvad men visade inget större intresse för ekonomiska förhållanden. Brodern Frans Carl var ett ekonomiskt snille, som dessutom ställde denna egenskap jämte medel till broderns förfogande. Frans Carl blev med tiden en mycket förmögen man. Han ingick äktenskap med Sofia Christina Malmberg, född år 1830. I äktenskapet föddes dottern Calla år 1850.

Dottern Calla gifte sig år 1878 med den berömde badläkaren m m, professor Carl Peter Curman. I det mycket förnäma hem makarna hade i Stockholm samlades under 1880- och 1890-talen eliten av Stockholms litterära, konstnärliga och vetenskapliga värld. I äktenskapet föddes sonen Jon Sigurd, år 1879.

Jon Sigurd Curman, sist i den släkthistoria, som här plockats fram, var den mycket berömde riksantikvarien tillika professorn och ledamoten av Vetenskapsakademien. Han har satt djupa spår i det svenska kulturlivet.

Men har vi nu alldeles kommit bort? Hur var nu Johan Schallander på Gustavs Bruk släkt med Jon Sigurd Curman? Jo, han var hans morfars morfars far.

Några uppgifter om personalen vid Gustavs Bruk

Lärogossen Johan Lundberg Göteborg kom fr Göteborg 1774

Enligt andra samstämmiga uppgifter var han född i Karlshamn år 1758. Han var en tid som lärling vid Korndals pappersbruk i Fässberg, nuvarande Mölndal, nära Göteborg. Han stannade en tid vid Gustavs Bruk, gick vidare till Katrinefors, därifrån till Lindbacka och vidare till Nyköping. I början av 1800-talet kom han till Gullsby i Värmland, där han var med och byggde detta bruk, vars förste mästare han blev. År 1812 återvände han till Korndal, där han stannade till sin död år 1826.

Han är ett exempel på den rastlöshet, som grep många "gesäller", som under de svenska skräämbetenas dagar följt förordningen och givit sig ut på "vandring".

Fabriquren Harald Malmberg Småland 1766 12/3

Ofullständiga husförhörslängder gjorde det svårt att finna hans ursprung. Vål hade hans namn och födelsedata påträffats såväl vid Korndal som vid Strömshof i Fänneslunda, Älvsborgs län. På den senare platsen angavs födelseorten till "Agelstad", vilket gav anledning till att titta närmare på kartan. Annerstad var bekant som socknen där Skeens pappersbruk låg. Men se, strax nordost om denna socken låg Angelstads socken. Vid besök i Vadstena kunde Harald Malmbergs födelseort fastställas till denna socken; såväl år som datum stämde med uppgifterna vid de bruk där han påträffats.

Gesällen hade blivit bruksägare. Hade det sin grund i att han ingått ett förmånligt äktenskap med Beata Margareta Hellstadius? Men han var ju även själv en väl utbildad yrkesman.

Bruksägare Gustaf Wilhelm Malmberg 1802 6/4

Han övertog bruket efter fadern och var ägare därtill åren 1832-1837. Hur nära han stod tillverkningen är ej möjligt att fastställa. Vattenmärken med hans initialer finns dock från hans tid i en del papper från bruket.

Arr.Fabr. Joh. Liljedahl Rumskulla 1807

Hu Fredr. Eleonora Cederdahl Gärdserum 1807

Son Joh. Sam Sigfrid Sunnestorp 1836

Dot. Maria Ch. Axelina p.st. 1837 död 1837, d 7/11

Härmed presenteras uppgifter värda att gå till pappershistorien. Joh. Liljedahl var vattenmärkesforskaren vid Riksarkivet, Gösta Liljedahls, farfarfar. Hans far, Jon Liljedahl, var mästare på Ösjöfors fram till år 1807 och blev då mästare, senare ägare till Örneströms pappersbruk nära Kisa, ett bruk som han själv byggt.

Men icke nog härmed. Hustrun, Fredr. Eleonora Cederdahl, var dotter till mästaren och grundaren av såväl Cedersholms som Mariedahls pappersbruk, båda i Gärdserums socken i Smålands nordöstligaste hörn. Faderns namn var Jonas Magnus Cederdahl. Cedersholm grundades år 1805, Mariedahl år 1815.

Om nu sonen Joh. Sam. Sigfrid var Gösta Liljedahls farfar kan även omnämnas. att dennes son, som blev apotekare, under en längre period då han var bosatt i Skövde fick sonen Gösta, som alltså är Västgöte! - Vell i veta't!

Bröderna Daniel Blomdahl och Samuel Blomberg

Om dessa har tidigare något nämnts i samband med husförhörslängderna. Här- till några ytterligare uppgifter.

Både bröderna hade utbildats till gesäller av Jon Liljedahl, som stod fadder vid Daniels dop.

Daniel Blomdahl var mästare vid Carlsfors i Mariestad, vid Gustavs Bruk samt vid Stensholm. På äldre dagar blev han lanthandlare i Gullspång, Amnehärads sn. Här utmärkte han sig genom insatser i samhällets tjänst och inom kyrkan samt dessutom som elektor vid riksdagsmannaval m m. Han gick ur tiden år 1878.

Samuel Blomberg var gesäll vid Carlsfors, mästare vid Gustavs Bruk och Åkleholm, arrenderade Katrinefors åren 1843-1847, grundade Blombacka pappersbruk i Värmland 1847 samt dog där år 1867.

eger	<u>Fabrikör Petter Örnell</u>	Kisa 1814	16/4	Horn 1847	Dala 58
Hu	Johanna Engström	Långaryd 1821	14/5	" "	" "

Petter Örnell fick sin utbildning av Jon Liljedahl delvis samtidigt med Samuel Blomberg. Han kom till Åkleholm, där Samuel Blomberg var grundaren Sven Engströms högra hand. Men Örnell friade till Engströms dotter och gifte sig med henne, varigenom han skaffade sig ett visst övertag. Detta ledde till att Blomberg arrenderade Katrinefors år 1843.

Örnell ägde Åkleholm några år efter sin svärfader men överlät senare detta bruk till svågern, grundarens son, Lars Magnus Engström.

Petter Örnell lämnade Gustavs Bruk 1858 och flyttade till Dala, en socken ca 1,5 mil söder om Skövde. Papper med hans namn som vattenmärke finns från Gustavs Bruk.

Vattenmärken från papper tillverkade vid Gustavs Bruk.

Detta i och för sig mycket viktiga ämne är ej denna artikels huvudfråga. Men någon prydnad borde likväl få rum även här. Vi inför därför några, som vår vän Gösta Liljedahl får taga äran av. Artikelförfattarna kan endast buga och tacka givaren härför. (Se sid 14, 15 och 16.)

Platsen för Gustavs Bruk bestämd genom kartor och forskning på bruksplatsen

Vi hänvisar först till kartor, där t o m ordet "Pappersbruk" finns angivet så att brukets byggnader kunde med bestämdhet fastställas och sökandet efter kvarvarande byggnadsgrunder kunde ske. Se kartor å sid 17.

Grunden till pappersbruket finns kvar. Den 8,35 x 6,75 m stora byggnaden har uppmätts. Väggen mot bäcken är kvar till ett par meters höjd. I denna vägg finns två öppningar ut mot bäcken. Man frågar sig om här funnits två vattenhjul. I så fall vore väl det ena den ursprungliga utrustningen med endast stampverk för massans beredning. Det andra hålet i muren upptogs då en liten holländare insattes, kanske först efter Johan Schallanders bortgång. De gamla mästarerna kunde konsten att rätt hantera stampverken, vilket ej var allas kunskaper. Vi hänvisar till bifogade skisser på grunden till Gustavs Bruk (sid 18). Här är ännu mycket att "upptäcka" och studera.

Gustavs Bruk var beläget i en djup ravin strax bakom Kummeltorps gård. Man kan gott säga att det låg i "oländig" terräng, dit man knappast beger sig utan bestämt ärende. Här flyter den lilla bäcken fram, som var stor nog att ge såväl vatten som vattenkraft till handbruket Gustavs Bruk. Men därjämte både uppströms och nedströms fanns i gamla tider mjölkvarnar på flera platser.

Platsen för Gustavs Bruk är hotad

Vid besök på orten blir man snart varse, att här finns många vägar. Likväl är man nu i planering för en ny väg, just på det område där bruket legat. Det räcker inte med att bruksplatsen blir lämnad några meter från en väg inom området. Den djupa ravinen gör att slänterna från en väg i närheten kommer att påverka grundauren även om vägbanan kommer att ligga 30 - 40 meter från grunden. Vi vädjar till vägstyrelse och fornminnesvårdare att ta hänsyn till minnesmärket av handpappersbruket Gustavs Buk, Kummeltorp, en kulturanläggning, grundad år 1740.

HARRY ERICSON

ERIK WITTING

T A C K

Till Ledningen för Mo Do Papper AB, Silverdalens Pappersbruk, Silverdalen, framföres härmed ett uppriktigt tack för den storslagna gåva, som Föreningen Nordiska Pappershistoriker fått mottaga.

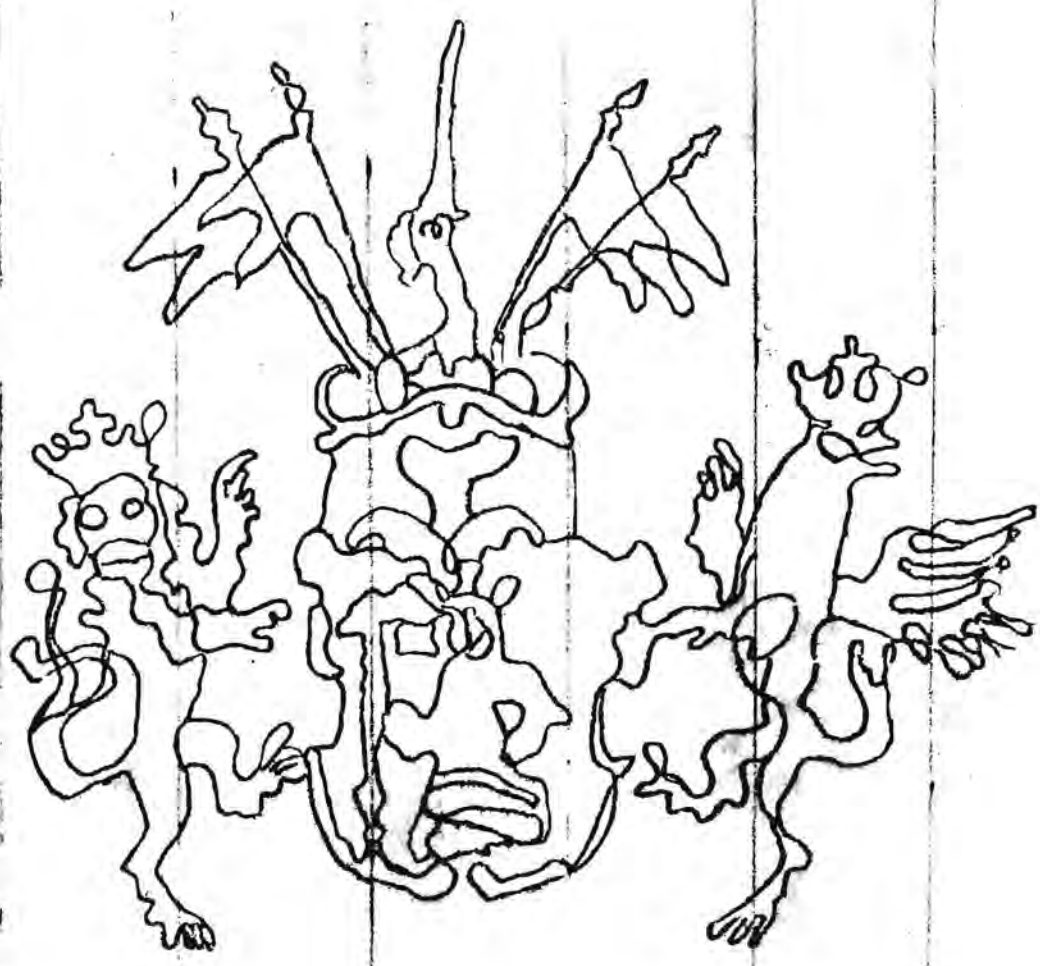
Gåvan, som utgöres av ett parti offsetpapper, har för en lång tid framåt ekonomiskt tryggt utgivningen av vårt medlemsblad, vilket med stor tacksamhet noteras.

För NPH:

E Witting
Skr.

Vällemärke
Gustafs Bruk, Kummeltorp.
Hammarhjelmsta vapnet

N° 1.
22/3 1743

Vältenmärken.
Gustafs Bruk Kummeltorp.
Hammarhjelmiska vapnet

N° 2.
1745 - 1756

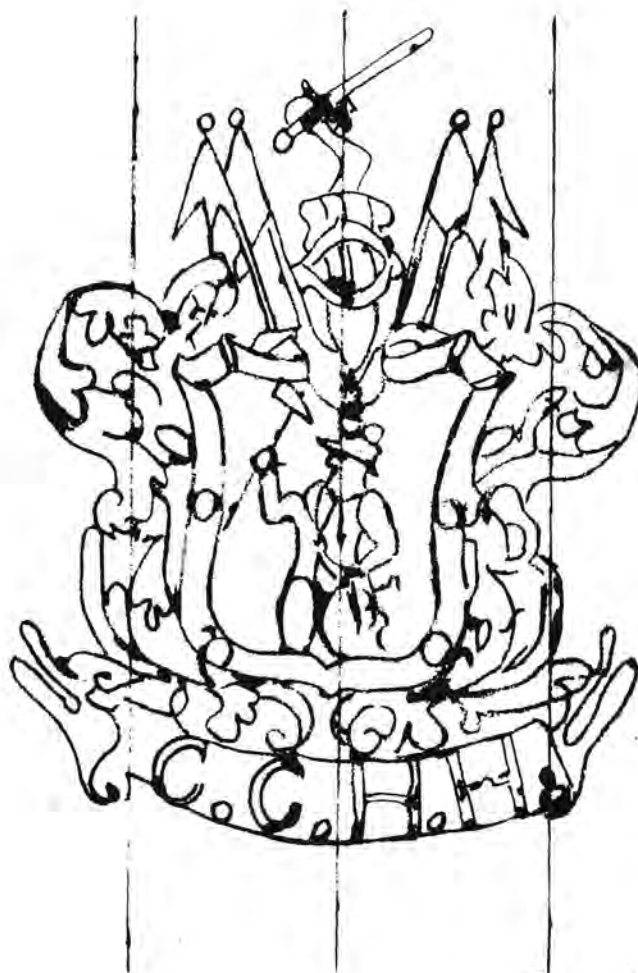
N° 3.
1747 - 1755.
(även 1760 och 1797)

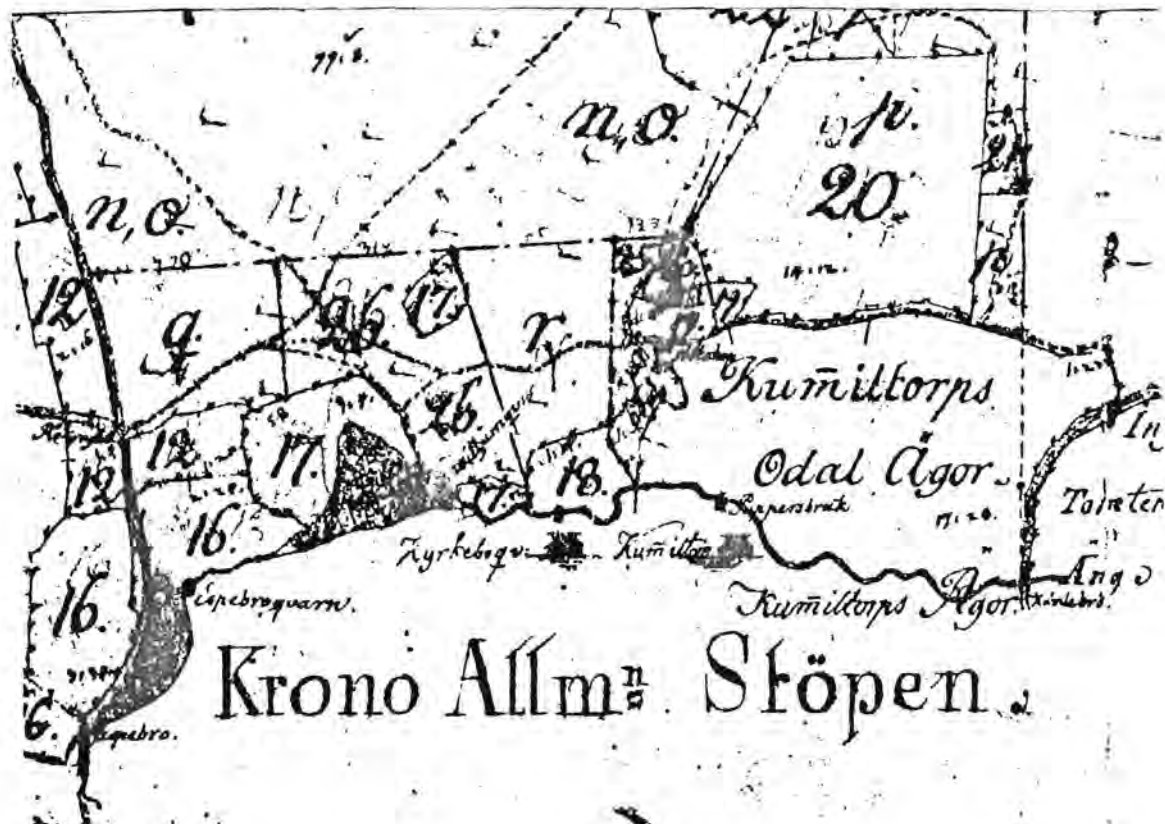
Vattenmärke
Gustafs Bruk, Kummeltorp
Hammarhjelm ska vapnet

N° 4.

1763.

[C.G.H.H. = Carl Gustaf Hammarhjelm]

Del av Charta Öfver Ryds Sochens Skog STÖPEN
 Ut i Skaraborgs Län och Kåkind's Härad.
 Upprättad År 1795 af Benj: Risberg.

(Original i Lantmäteriets arkiv, Mariestad. Sig.: Ryd 3 a)

Not. Kumla-bäcken med pappersbruket markerade.

Del av kartblad: 8D Skara 5 h

SKÖVDE

(Ekonomisk karta över Sverige)

Skala 1:10 000

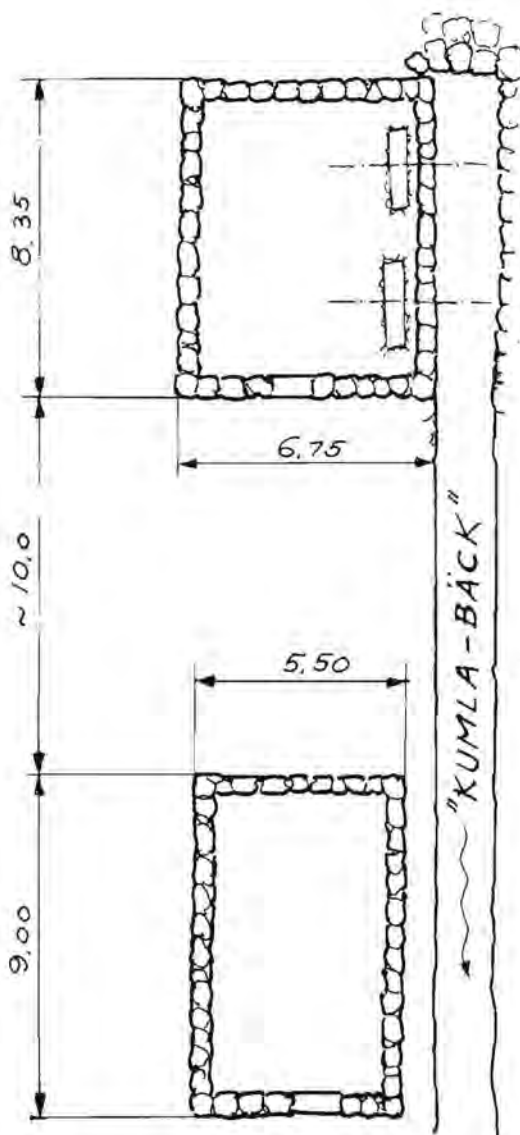
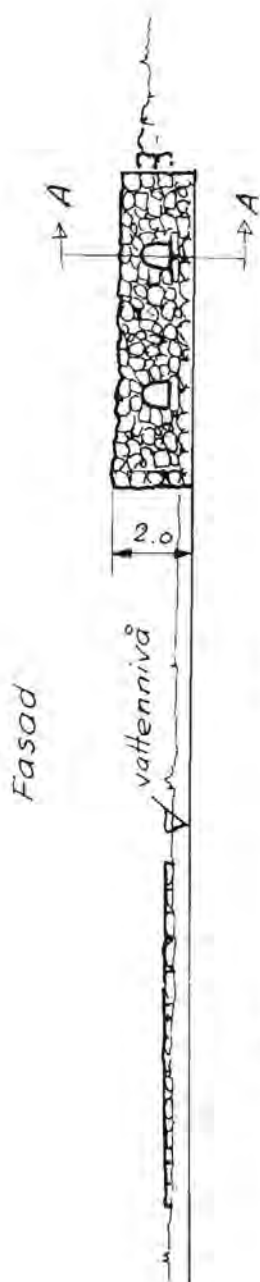
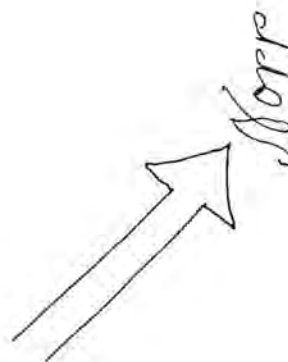
Not. Kumla-bäcken et markerade

GUSTAVS BRUK, KUMMELTORP

Uppmätningsskiss
Mått i meter

Sektion A-A

Plan

Lite A B C om A och Z

Man blir aldrig för gammal att lära sig något nytt, heter det. Nej, kanske det, men nog önskar man ibland att man lärt sig detta nya långt tidigare; det skulle måhända besparat en mycken möda och många misstag. Med full visshet kan förf. göra denna vemodiga reflexion om "A och Z", d v s det faktum att ett handgjort pappersarks båda sidor ("die Ab-Seite", som under formningsproceduren varit vänd från formen, och "die Zu-Seite", som varit vänd mot den¹⁾) är olika till det yttre och att denna olikhet är ett utomordentligt hjälpmedel till att skilja eljest mycket lika vm från varandra, naturligtvis särskilt de "tvilling"-märken som härstammar från två fornar i sanbruk vid en och samma kyp. Sidorna har också "inre", strukturella olikheter, som tills vidare bortses från; jag berör den i slutet av min framställning.

Som sagt, hade jag för 20 år sedan känt till detta förhållande, eller rättare sagt förstått dess praktiska användbarhet, skulle otvivelaktigt den tidsödande sorteringen av hundratusentals pappersark med vm i LEWAC²⁾ väsentligt underlättats. Att kunskapen om "A och Z" vid den tiden veterligen inte trängt ut och var tillgänglig i facklitteraturen utgör en viss ursäkt, men faktiskt borde egen normal observations- och framför allt kombinationsförmåga lett mig på spåren - det känns lite "slött" att ha granskat så många ark och inte ha kunnat dra de enkla slutsatserna av sina ofrånkomliga iakttagelser

Kännedomen om de yttre olikheterna i de olika arksidorna bör rimligen vara jämngammal med pappersmakarkonsten; fackmännen har inte kunnat undgå att observera den. Troligen har de också uppmärksammats av många tidigare filigranologer - jag har inte undersökt, när förhållandet först omnämnes i litteraturen - med stor sannolikhet är dock den tyske filigranologen Theodor GERARDY den förste, som, i ett flertal skrifter alltifrån mitten av 1950-talet, direkt har angivit olikheter som ett värdefullt filigranologiskt hjälpmedel; han har också lanserat de utmärkta förkortningarna A och Z (se not 1).

Själv beaktade jag inte GERARDYs påpekande förrän jag på nytt läste det i hans bok "Datieren mit Hilfe von Wasserzeichen" (Bückerburg 1964), men i stort sett sedan 1965 har jag använt mig av denna välkomna hjälp och kan bara uttryckligen vitsorda dess stora praktiska nytta. Ja, jag anser att hjälpmedlet i all sin enkelhet är av samma revolutionerande betydelse för filigranologisk forskning som "lagen om formparen".

Den senare bekantgjordes redan före sekelskiftet av två framstående filigranologer, schweizaren Adolf FLURI (1896) och tysken Friedrich KEINZ (1897), men helt oberoende av dessa formulerades "lagen" mera tydligt och eftertryckligt och tillämpades i praktiskt bruk av tysken Karl Theodor WEISS, som 1915 publicerade sina rön. Först på 1950-talet började emellertid betydelsen av "formparen" klarna för vm-forskarna, och sedan Wisso WEISS, Karl Theodors son och framstående efterföljare, posthumt publicerat faderns (d. 1945) "Handbuch der Wasserzeichenkunde" (Leipzig 1962. Bearbetad av W. Weiss) torde ingen längre sväva i okunnighet om det viktiga förhållandet.

Nu gäller det en nyare "upptäckt", nämligen av den praktiska användbarheten i forskningsarbetet av "A och Z-förhållandet", och det ser ut som om den skulle ha lika svårt att bli känd bland dem det vederbör. Det har därför synt mig angeläget att dra mitt strå till stacken och ge en redovisning för de egna erfarenheterna. Redogörelsen utmynnar i en terminologisk diskussion, där jag ställer mig starkt kritisk till ett nytt förslag.

Först en kort orientering om själva sakförhållandet. På Z-sidan syns alltså mer eller mindre tydligt avtrycken av formsilens (virans) "varptrådar" och "trådfigur", sedan de tättsittande tunna "vergefördjupningarna i papperet, "spåren", och inte förtunningarna, där också vergeupphöjningar på ytan; de är dock alltför svaga för att med någon som helst säkerhet urskiljas och kan helt lämnas ur räkningen. Också kan emellanåt på A-sidan skönjas spår efter filten, som de vid avguskningen trycktes mot, men de är ännu svagare och följaktligen än mindre lämpade som indicier.

Nu till komplikationerna! Spåren på Z-sidan kan ibland vara nog så otydliga, beroende på varptrådarnas och figurtrådens tjocklek, på papperets tjocklek, på dess limning och på eventuella andra faktorer i tillverkningen, men någonstans på Z-sidan brukar man kunna urskilja dem. En god regel är att granska båda sidor av arket, då ser man lättare vilken som är Z av den.

Otvivelaktigt är det sådana emellanåt uppträdande svårigheter (tyvärr särskilt i papper med de i våra arkiv så vanliga fransk-holländska märkena från perioden 1650-1700 av typen Amsterdams vapen, Narren och Hollands vapen) som gör att nybörjaren lätt ger tappt, han tycker sig aldrig kunna vara säker på rätta förhållandet. Men övning ger färdighet; man kan i förvånande grad träna upp ögats förmåga att uppfatta det till en början "osynliga". Ibland måste dock även experten ge upp, den saken är alldeles klar. För min egen del torde procenten sådana "omöjliga" fall till en början ha varit 7-8; efter tio års övning tror jag mig ha fått ned den till högst 2-3%. De osäkra fallen är naturligtvis fler, men från att i början ha varit kanske 20%, har deras antal reducerats än mera; jag skulle tro till nu 4-5%. Som "osäkra" framstår framför allt de som på båda sidor tycks ha spår av antingen varptrådar eller trådfigur, för ett så bekymmersamt fenomen förekommer verkligen inte så sällan och är svårt att förklara (jag har inte haft tillfälle att på allvar diskutera saken med fackmän; ett par tillfrågade har faktiskt inte observerat underligheten). Ett fall av dylik tvetydighet kan emellertid fullt tillfredsställande förklaras, nämligen då man söker fastställa Z-sidan efter det att man ritat av vm:t, d v s kalkerat det på transparent papper med en glas- eller plastskiva bakom bladet. Där pennan rört sig efter vm:ts konturer, uppstår nämligen i bladet mycket tydliga "spår", och om man inte är medveten om detta, kan man lätt förväxla de av en själv åstadkomna fördjupningarna med de "äkta" Z-spåren. Fataliteten undvikas naturligtvis genom att man före avritningen fastställer vad som är Z-sidan!

Det här sagda om osäkerhet och ibland oöverstigliga svårigheter gäller, märk väl, bara för papper med vm som uppträder isolerade, t ex i ett enstaka dokument. Har man tillgång till en hel serie av "tvillingar" (sådant material är ytterst vanligt i arkiven och bör givetvis uppsökas just i kontrollsyfte) får man hjälp av deras inbördes olika detaljer för att avgöra A och Z, och all osäkerhet brukar försvinna.

Ett särskilt hjälpsamt faktum därvidlag är att trådfigurerna i de flesta fall anbragtes olika på de två tvillingformarna och följaktligen gav upphov till tvillingvm med motsvarande olika placering i helarket. Figurerna kunde placeras på 4 olika sätt, som jag numrerar med arabiska siffror 1-4. För enkelhets skull anger jag bara huvudfigurens placering. Efter o.1650 tillkom vanligen en "motfigur" i den andra arkhälvan, men den var regelmässigt - sällsynta undantag förekommer - orienterad åt samma håll som huvudfiguren, d v s var "läsriktig" från samma sida, A eller Z, och man behöver därför inte nämna den.

1. Figuren placerades "rättvänd" (= läsriktig) i vänstra formhalvan
2. " " "spegelvänd" " " "
3. " " rättvänd " högra "
4. " " spegelvänd " " "

De olika placeringarna kan med två former kombineras på 6 olika sätt, som jag numrerar med romerska siffror I-VI på följande vis:

- I = 1 + 3 d v s båda fig. rättvända på formen men i olika formhalvor
 II = 2 + 4 " " " spegelvända " " " " " "
 III = 1 + 2 " en rättvänd, en spegelvänd, båda i vänster formhalva
 IV = 3 + 4 " " " " " " " höger "
 V = 1 + 4 " " " i vä. formhalva, en spegelvänd i hö. formhalva
 VI = 2 + 3 " "speg.vänd " " , " rättvänd " " "

(Käre läsare, hänger Du med? Ett gott råd: Ta fyra pappersark, varav två föreställer former och två de på dem fränställda pappersarken, markera A och Z på de senare och lista själv ut de kombinationer som till resultat ger två till placeringen olika vm!)

Av dessa möjligheter har troligen I favoriserats under äldre tider, till o.1650, men därefter, o.1650 - o.1830, var II markerat populärare. Grunden för denna hypotes är iakttagelsen att antalet från A-sidan läsriktiga vm tycks överväga under den tidigare perioden, men att det senare mycket klart blir tvärtom, inte mindre än drygt 80% blir då läsriktiga från Z-sidan och bara knappt 20% från A-sidan. Observera det viktiga, visserligen självklara men inte alltid beaktade faktum att A-sidan alltid direkt avspeglar formens yta; är en trådfigur läsriktig på formen, är vm:t det också på A-sidan och vice versa!

I vilken utsträckning de andra kombinationerna kan ha använts är omöjligt att säga utan en omfattande (tyvärr komplikationsrik) undersökning, som veterligen ingen filigranolog ännu vågat sig på. I sin ovan nämnda bok "Datieren etc", s. 26, säger Gerardy: "Beim Aufnähen des Drahtzeichens auf das Schöpfsieb befolgten die Papiermacher in aller Regel einen Brauch, den man wohl damit erklären muss, dass sie Wert darauf legten, die beiden Formen eines Formenpaares auseinanderhalten zu können. Man nähte nämlich das Drahtzeichen bei der einen Form in die linke Hälfte, bei der anderen in die rechte Hälfte der Form - - - Hat man einen Papierbogen, bei dem das Wasserzeichen in der linken Hälfte des Bogen erscheint, so gehört in aller Regel dazu ein Bogen, bei dem das Wasserzeichen in der rechten Hälfte des Bogen sich zeigt, gleiche Lage der Siebseite vorausgesetzt. Von dieser Regel gibt es kaum eine Ausnahme, wenigstens nicht in der von mir bearbeiteten Zeit zwischen 1450 und 1650. Erst gegen Ende der Handpapierzeit gibt es einige grosse Firmen, die das Drahtzeichen in allen Formen gleich anbringen. Sie haben dann aber meist andere Hilfsmittel, um ihre Formen auseinanderzuhalten." Men som vi ser, kan pappersmakaren, om han gjort så som Gerardy anser, ha förfarit på 4 olika sätt (I,II,V,VI), och vilket eller vilka som varit vanligast, därom ger G. inget besked.

Vi lämnar detta t v olösbara och inte livsviktiga problem och konstaterar bara faktum: ett vm var läsriktigt än från A-sidan, än från Z-sidan. Angående begreppet "läsriktig" är det dock klart att det ibland inte kan tillämpas - det finns ju åtskilliga huvudmärken utan bokstäver och utan motmärken (som ju nästan alltid innehöll bokstäver) eller bokstäverna låter sig läsas åt båda hållen (A,H,I,M,O,T,U,V,W,Å,Ä,Ö), för att inte tala om N och S, som i stor utsträckning felvändes av mindre litterata formbindare.³⁾

Hur vänder man då märket? Jo, då lägger man arket med huvudmärket upprätt så framför sig att detta befinner sig i vänster arkhalva och noterar om arkets översida blir A eller Z. Låt oss anta att det blir A. Dess "tvilling" placerad på samma sätt får då i de allra flesta fall motsatt beteckning, i detta fall Z. För de mycket få undantagsfall då antingen båda tvillingarna i vänster arkhalva får samma översida (båda A eller båda Z) eller märket är så symmetriskt att man inte kan avgöra vad som är upp och vad som är ned, återstår den tredje regeln: man lägger arket med A-sidan uppåt. Den avspeglar ju formen och längre kan man inte komma.

Det återstår bara att tillägga att Gerardy och jag har olika huvudregler. Min är att följa läsriktighetsprincipen, hans är att placera alla huvudmärken oavsett om de (eller motmärket) innehåller bokstäver eller ej, i vänster arkhalva och notera A eller Z. Följden blir då givetvis att många bokstäver blir bakvända i arkets översida, vilket jag - och de flesta filigranologer - finner onaturligt och framför allt stridande mot pappersmakarens egen avsikt med sitt märke.

Ett vägande skäl till förmån för Gerardys regel anses vara att många huvudmärken utan bokstäver påträffas i isolerade halvark och att man då inte vet hur det eventuella motmärket ser ut och alltså inte hur huvudmärket skall placeras. Så är t ex fallet i LEWAC, där huvudparten av papperen består av oskrivna s k bakar, d v s halvark som vid arkivgallringar skilts från sin andra hälft, vilken innehöll text och stannade kvar i arkivet. Det lilla problemet löses enklast så att man tills vidare behandlar sådana huvudmärken som placerade i v(änster) halvark med angiven A- eller Z-sida mot betraktaren. Det godtyckliga förfarandet bör då markeras på särskilt sätt - i min privata LEWAC-kod sker detta genom att märket inte betecknas som vA eller vZ utan som vlA resp vlZ, där vl står för "vänsterlagd". Förr eller senare brukar man påträffa det identiska huvudmärket i ett halvark, och innehåller då den andra arkhalvan ett motmärke (i regel initialer eller ett helt namn) rättar man bara det eventuella felet: vlA t ex blir hZ. Visar sig arkhalvan sakna motmärke, ja då saknas ju också all "läsriktighetsledning" och märket klassas definitivt som beläget i vänsterark: vlA el vlZ ändras till vA el vZ. Observera också att vid korrigerigering från t ex A till Z är en eventuell tidigare avbildning från A-sidan på transparent papper fortfarande användbar, man bara vänder på den!

Från vilken sida, A eller Z, bör ett vm kopieras?

Svaret är i det föregående redan givet och är helt enkelt: Avbildning kan ske lika väl från A- som från Z-sidan, det är vm:t självt som avgör saken. Följer man Gerardys regel att vid kopiering alltid förlägga ett huvudmärke "upprätt" i vänster arkhalva, blir kopieringssidan än A, än Z. I de fall då man inte kan avgöra vad som är "upprätt" i märket (t ex cirkel, hjul, kvadrat, stjärna, svärd) eller vad som är huvudmärke resp motmärke, kopierar man från A-sidan. För säkerhets skull återger jag G:s regler, som han senast formulerat dem i DIE TECHNIKEN DER WASSERZEICHENUNTERSUCHUNG⁴) (i sak överensstämmer de helt med de tio år tidigare i boken DATIEREN etc uppställda reglerna):

"Man legt den Papierbogen so hin, dass die Hauptmarke aufrecht in der linken Bogenhälfte steht. Man gibt an, wie dann die Siebseite zum Betrachter liegt (A = abgewandt, Z = zugewandt).

Lässt sich diese Regel nicht befolgen, z.B. weil nicht klar ist, was oben oder unten ist, weil die Marken in beiden Bogenhälften gleichwertig sind oder weil sich das Wasserzeichen in der Bogenmitte befindet, dann wird der Papierbogen mit abgewandter Siebseite hingelegt."

Följer man den enligt min mening naturligare och av de flesta tillämpade läsriktighetsregeln, blir resultatet ungefär detsamma i avseende på kopi-

eringssida: den skiftar mellan A och Z, dock nu med stark övervikt för Z, därför att trådfiguren oftast placerades spegelvänd på formen.

Vare sig man tillämpar den ena eller andra regeln, är naturligtvis huvudsaken att man korrekt anger kopieringssida. I de (enligt min erfarenhet) mycket få fall denna ej kan fastställas, anger man detta med lämplig "osäkerhetsterm", t ex U (= osäker; Gerardys förslag 1964) eller helt enkelt frågetecken. Viss osäkerhet kan ju också betecknas med A? eller Z?, vilka bör tolkas som "sannolikt A" resp Z.

Någon gång har den åsikten framförts att avbildning endast bör ske från arkets A-sida, därför att denna ju avspeglar formens yta med den där fastsatta trådfiguren. Den oundvikliga följdén blir då att allra största delen av kopiorna blir "felvända", då som vi sett trådfiguren oftast placerades spegelvänd på formen, och ingen filigranolog torde numera förfäktat en så opraktisk metod.⁵⁾

Har papper en "rätsida" och en "avigsida"?

Hittills har bara talats om yttre olikheter mellan A- och Z-sida, särskilt tydligt framträdande i det äldre "randiga" handgjorda papperet men skönjbart även i modernt maskinjort papper, om detta innehåller ett visst. Men olikheterna finns inte bara på ytan, de två sidorna uppvisar vid mikroskopisk undersökning även inre, strukturella olikheter beträffande fördelningen av pappersmassans fibrer och även av övriga i denna ingående snärre element som lim- och "fyllnadsämnen". Det tycks vara så att yttre och inre egenskaper är s a s likartade, de verkar i samma riktning: A-sidans yta är relativt jämn och glatt och dess struktur har också en fastare konsistens (korta, väl sammankittade fibrer), medan Z-sidans "skrovligare" yta motsvaras av en porösare konsistens (långa, glesare liggande fibrer). Detta har till följd att Z har betydligt större förmåga - och benägenhet - att uppsuga fuktighet än A, vilket sägs ha betydelse för boktryckare, bokbindare och konstnärer.

Åtminstone hävdas det senare bestämt av min norska kollega Haakon FISKAA, som behandlat frågan i två tidskriftsartiklar och i den samma år utgivna boken NORSKE PAPIRMØLLER etc.⁶⁾ Helt klart hur det förhåller sig med den saken, d v s hur stor roll olikheterna spelar för nämnda yrkesutövare, är det väl inte, då visst inte alla tycks känna till förhållandet, men frågan är onekligen förtjänt av en utredning.

Emellertid vill FISKAA stödd på dessa obestridliga fakta gå längre och argumenterar med stor iver för införandet av termerna "rätsida" och "avigsida" (no "rett- og vrangside", ty "rechte Seite" resp "Kehrseite"), och här vill jag anmäla mild men bestämd opposition! För det första finns redan de internationellt accepterade termerna A och Z, vilka är behändiga förkortningar för pappersarkets läge i förhållande till viran (enligt min "förenkling" av Gerardys ursprungliga definition; se not 1) och därmed också står för alla andra skillnader i yttre och inre egenskaper. Introduktion av ett alldeles nytt termpar bör då inte ske, om det inte anses nödvändigt eller åtminstone önskvärt - och det kan jag inte se är fallet. För det andra är A och Z rent objektiva termer utan ringaste känsloladdning, vilket inte kan sägas om rät- och avigsida, som är mer eller mindre subjektiva värdetermer (vilket talande illustreras av det faktum att - som Fiskaa själv nödgas medge - det föreligger olika meningar om vilken sida som bör kallas "rätsida"!), och dylika är klart olämpliga i vetenskapliga sammanhang.

Ett minimikrav för införandet av vardagsspråkets "rät" och "avig" i detta fall är att det finns en för var och en tydlig yttre olikhet mellan ark-sidorna. Detta är knappast fallet med vårt vanliga maskinpapper (om det inte undergått speciell ytbehandling), där bara det tränade ögat uppfattar

någon skillnad mellan A och Z. Först när det gäller äldre handgjort papper kan vem som helst läras urskilja olikheten - men hur många har att göra med sådant papper?

Men det är inte bara för gemene man som benämningarna "rät- och avigsida" av ett pappersark framstår som en förvirrande och helt omotiverad nyskapelse, det gäller minsann för nästan alla dem som - ibland med någon tvekan - kan kallas "experter" på handgjort papper: tillverkare av sådant, en och annan pappershistoriker, konstnär, bokbindare och boktryckare, folk som i sin yrkesutövning lärt sig iaktta skillnaden mellan de två sidorna - ytterst få tycks bruka termerna "rät och avigsida", och i förekommande fall ges de motstridiga tolkningar.⁷⁾

Fiskaa förmenar sig ha fått stöd för sin åsikt att "filtsidan" (A) är den som bör kallas "rettside" i de svar han erhållit på en förfrågan hos fem tillverkare av handpapper (en norsk, en dansk, en finsk, en fransk och en italiensk firma). "Alle avga svar ved sine eksperter om at man anså filtsiden av bølgepapir for dets rettside og viresiden for vrangside." säger han i ovannämnda bok på s. 130, men så förhåller det sig faktiskt inte, som läsaren av svaren lätt kan övertyga sig om; Fiskaa förefaller ha fallit offer för eget önsketänkande. Svaren återges nämligen i de båda tidskriftsartiklarna, visserligen i högst ofullständig form men dock så att av dem klart framgår att endast tre av de tillfrågade stöder Fiskaas uppfattning. Av dessa tycks endast den danska och möjligen den norska ha brukat termerna i sitt arbete, medan den franska gärna ansluter sig till utfrågarrens åsikt ("Il est tout à fait logique, ainsi que vous le pensez ..."), ehuru man av allt att döma icke använt sig av ifrågavarande termer. Den finska fabriken däremot ger ett från Fiskaas uppfattning helt avvikande svar, och den italienska har inte alls förstätt frågan utan talar om något annat!

Bara dessa svar visar att de föreslagna termerna är högst subjektiva - i den mån de använts eller nu tas under övervägande, ges de av "experter" olika innebörd. Att A-sida och Z-sida har olika egenskaper är ett faktum, om vilket kunskap bör spridas, men att kalla en av dem "rätsida" och den andra "avigsida" är en kontroversiell konstruktion. Vetenskaplig terminologi bör grundas på fakta och inte på "tyckande".

Hur försiggick "falsningen" av de handgjorda pappersarken?

Även härom har vännen Fiskaa en bestämd uppfattning, som framföres i de anförda tidskriftsartiklarna - det skedde enligt honom alltid på ett visst beskrivet sätt (som har samband med hans spekulationer om "rät"- och "avig"-sida). Skam till sägandes hade jag till dess jag läste hans artiklar aldrig ägnat förfarandet en tanke, men senare observationer i LEWAC:s ofantliga material synes ingalunda ge stöd åt ett så kategoriskt avgörande. Det är alldeles klart att falsning också skett på annat sätt, möjligen t o m oftare på rakt motsatt sätt - troligen olika på olika platser under olika tider. Då jag emellertid inte hunnit med så omfattande undersökningar att jag kan stödja min egen uppfattning med statistiskt material, får utredningen av frågan skjutas på framtiden. Detta säkerligen till stor glädje för mina läsare, vilkas "matsmältningsförmåga" redan torde ha nått storkningsgränsen ...

NOTER

1) Termerna härrör från min vän den framstående filigranologen Theodor GERARDY (om honom se längre fram i artikeln!), men jag har något självväldigt - möjligen med intrång på ursprungsrätten - tillåtit mig att ändra deras innebörd en smula i vad jag tycker lätthanterligare riktning. G använder nämligen "abgewandt" (A) och "zugewandt" (Z) om "die Siebseite":s läge i förhållande till betraktaren av pappersarket, men då i realiteten våra benämningar helt sammanfaller, anser jag min terminologiska användning av A och Z vara både fullt tillåtlig och väl motiverad genom att "A-sida" och "Z-sida" för en läsare torde vara lättfattligare än G:s ständiga hänvisningar till hans "Siebseite":s läge!

"Virasida" (eller "formsida") resp "filtsida" är för all del klara benämningar, men jag kan inte inse att det föreligger något behov att längre använda dessa äldre termer (t ex på ty "Sieb"- resp "Filzseite", på eng "mould side" el "wireside", resp "felt side") eller att nyskapa egna motsvarande till A och Z, när nu dessa behändiga förkortningar tycks hålla på att tränga igenom i facklitteraturen. För den invigde säger de allt som behöver sägas - varför komplicera "informationen" med andra termer? Dessa ords innebörd måste ju likafullt förklaras för en lekman, och inte heller lär man för dem kunna finna lika "expressiva" förkortningar som A och A! Nej, låt oss vara tacksamma för en - i viss förnuftig utsträckning - internationell kod, den sparar tid och utrymme och befrämjar förståelsen mellan forskare i olika länder, den är en väsentlig del av en god vetenskap!

2) Det numera vedertagna namnet på Riksarkivets stora vm-samling i Stockholm. Om denna och dess benämning har förf. tidigare lämnat upplysningar i NPH-Nytt 1973, nr 4, s.8.

3) En del filigranologer tycks anse att de heraldiska märken där man kan urskilja höger- och vänsterriktning också ger "läsriktig" ledning, men enligt min erfarenhet vände man lika ofta dessa märken från heraldisk synpunkt "fel", som man vände bak-och-fram på bokstäverna N och S!

4) Colloques Internationaux du C.N.R.S. No. 548. Les techniques de laboratoire dans l'étude des manuscrits (1974), s.149.

5) Ett skenbart undantag i det fallet är Haakon FISKAA, välkänd norsk pappershistoriker, som i två under senare år utgivna skrifter - en kortare artikel i tidskriften PAPIERGESCHICHTE:s novembernummer 1973: "Hat Papier eine rechte Seite und eine Kehrseite?", samt i boken "NORSKE PAPIRMØLLER OG DERES VANNMERKER 1695 - 1870" (Oslo 1973), s.129, uttryckligen säger att kopiering endast bör ske från "filtsidan", d v s A-sidan. Då han emellertid just i sistnämnda bok vid avbildningen av dess talrika vm inte alls tillämpat sin egen regel utan genomgående följt "läsriktighetsregeln" och sålunda kopierat drygt 80% av dessa från "vire"- d v s Z-sidan, synes han helt ha övergivit sin tidigare (?) åsikt utan att dock ha lagt märke till den fatala motsägelsen mellan teori och praktik.

6) Se not 5! Den andra tidskriftsartikeln har titeln "Har papir en rätt- og en vrangside?" (BIBLIOTEK OG FORSKNING nr 19, 1973) och är en ordagrann norsk version av artikeln i PAPIERGESCHICHTE med det enda undantaget att påståendet om den nödvändiga kopieringen från A-sidan här saknas. I min relation av de strukturella olikheterna mellan A och Z har jag hämtat detaljerna från Fiskaas framställning. Själv hade jag ingen som helst kunskap härom, innan jag tagit del av hans intresseväckande artiklar.

7) En privat rundfråga bland en del konstnärsbekanta har gett artikel-författaren varierande svar. Oftast deklarerades total okunnighet om olik-hetsförhållandet, men en av de tillfrågade förklarade sig helt vara ense med Piskaa, en annan hade aldrig tänkt på olikheten i kategorierna "rät" och "avig", men kände väl till den och använde i sitt tecknande gärna Z-sidan i gammalt handgjort papper (i den mån han kunde komma över sådant!) just på grund av dess "skrovlighet" för att framkalla en viss arkaiserande effekt.

GÖSTA LILJEDAHL

Detta nummer av NPH-Nytt är tryckt på SILVEROFFSET, 829 523, 80 g/m², från Mo Do Papper AB, Silverdalens Pappersbruk.

Anlässlich A Grönviks "Präglade Vattenmärken" in NPH-Nytt Jg. 3, 1975, Nr.2, S.2, habe ich mal versucht, aus technischem Gesichtspunkt die Wasserzeichen-Arten zu klassifizieren. Ich kam dabei auf folgenden vorläufigen Vorschlag, zu dem ich gerne anderer Meinung vernehme:

I Aufgelagerte Wasserzeichen

- a) in auf der Schöpfform mit Hand hergestellte Wasserzeichenpapiere
- b) auf der Rundsiebmaschine verfertigte Wasserzeichenpapiere

II Aufgedrückte Wasserzeichen

- c) mit Egotteur (Wasserzeichenwalze) in der entwässernde Papierbahn der Langsiebmaschine verfertigte Wasserzeichen,
- d) mit der Mollette in der (weiter) entwässerten Papierbahn der Langsiebmaschine angebrachte Wasserzeichen,
- e) farbige Wasserzeichen-Imitationen, auf der Langsiebmaschine mittels Druckwalzen in der feuchten Papierbahn angebracht.

Erläuterung: Die Gruppen I und II ergeben sich also noch während der eigentlichen Papierfabrikation. Auch für den Fachmann sind die Abarten a und b, beide an der Siebseite des Papiers gelegen, kaum zu unterscheiden; es sei denn dass, besonders bei frühen Rundsiebpapieren, ein sehr grosser Reisslängen-Unterschied zwischen Maschinen- und Querrichtung im Papier auftritt, welche bei Handpapier minimal ist. Die Wasserzeichen der Gruppe II unterscheiden sich von denen der Gruppe I, indem sie sich an der Filzseite des Papiers zeigen. Dabei hat die Abart c in Durchsicht das Aussehen eines Wasserzeichen a und b, während d viel schärfere Umrisse zeigt. Abart e erkennt man leicht durch die etwas verschwommene Farbe, welche eigentlich kaum ein Wasserzeichen vortäuscht.

III Geprägte Wasserzeichen

Diese entstehen indem mittels einer erhabenen Figur auf einer Prägeplatte das fertige Papier stellenweise zusammengepresst wird, sodass die Masse dort durchscheinender (sagen wir: pergamentartiger) wird. Die Umrisse dieser Wasserzeichen sind scharf gezeichnet. Obzwar solches noch bewiesen werden sollte, möchte man annehmen, dass diese Art der Wasserzeichen (zu denen auch das sogenannte Batonné-Papier gehört, sowie manche Zigarettenpapiere), entstanden ist als man damals auf der aufkommenden Papiermaschine noch keine Wasserzeichen herstellen konnte. Diese wurden ja, besonders auf der Langsiebmaschine, erst durch den Egotteur um 1830 ermöglicht.

Geprägte Wasserzeichen (wohl noch zu unterscheiden von den in Blinddruck hergestellten "Bath Paper Marks") haben wir damals in Silkeborg (Danmark) bei der NSH-Tagung in 1970 gesehen, wo man die Wasserzeichenfigur in phenolgehärtetem Leim auf Karton oder Pappe herstellte um sie dann mit dem zu prägenden Papier durch einen Kalandar zu führen. Das gleiche Verfahren hat man seiner Zeit in Alvøens Papierfabrik bei Bergen (Norwegen) und auch in Tumba (Schweden) angewandt, wo auch Metallplatten zur Prägung dieser Wasserzeichen Verwendung fanden.

E G LOEBER